

Korsak, Juliusz

Wykorzystanie regionalnych źródeł archeologicznych w nauczaniu historii

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 5, 49-52

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WYKORZYSTANIE REGIONALNYCH ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH W NAUCZANIU HISTORII

Archeologia jako samodzielna nauka z grupy nauk pomocniczych historii powstała i kształtowała się na przestrzeni ostatnich 200 lat. Wyrosła ona z pasji nielicznych kolekcjonerów, by następnie stać się samodzielną dyscypliną weryfikującą częstokroć źródła pisane. Początek rozległym, systematycznym badaniom starożytnym dało odkrycie Herkulanum i Pompei — miast leżących u stóp Wezuwiusza, którego wybuch w dniu 24 VIII 79 r. n.e. przykrył je całkowicie popiołem i lawą wulkaniczną, a tym samym pozwolił ten fakt na doskonałe zachowanie dla przyszłych pokoleń obu ośrodków miejskich w nienaruszonym stanie. Początek XIX w., a szczególnie wyprawy napoleońskie do Egiptu, przyniósł poważne zainteresowanie całą cywilizacją starożytną. Od połowy XIX w. z kolei możemy datować skupienie uwagi badawczej nad społecznościami przedcywilizacyjnymi z terenu Europy. Przyczyniły się do tego znaleziska szczątków ludzkich i śladów działalności człowieka na terenie Danii, Niemiec, Francji i Hiszpanii. Rozpoczęto wówczas systematyzować ceramikę i ozdoby oraz prowadzić badania antropologiczne poszukując początków pochodzenia człowieka.

Za pierwszego polskiego badacza archeologii uważa się Jana Długosza piszącego o "jakowyś naczyniach wyrastających z ziemi, które wieśniacy przy pracach polowych dobywają". Znanym kolekcjonerem starożytności był Zygmunt August i Władysław IV, a do najbardziej znamienitych zaliczamy Stanisława Augusta Poniatowskiego. Śladem króla szły dwory magnackie Czartoryskich, Potockich, Tyszkiewiczów i Radziwiłłów. Na przełomie XVIII i XIX w. powstały znaczne kolekcje starożytności w Wilnie, Puławach, Gołuchowie, Wilanowie i Rogalinie. Większość z nich stanowi podstawową kolekcję Muzeum Narodowego w Warszawie i Muzeum Czartoryskich w Krakowie. Zbiory wileńskie Tyszkiewiczów i Radziwiłłów były systematycznie grabione w trakcie kolejnych powstań narodowych i włączane do zbiorów Ermitażu.

Jednym z bardziej znanych badaczy-starożytników północnego Mazowsza był Zygmunt Gloger (1845-1910). Zajmował się on osadnictwem z epoki kamienia na wydmach piaszczystych w dolinie Narwi, prowadził również na obszarach nadnarwiańskich porównawcze badania etnograficzne. W Galicji w tym czasie została odkryta Jaskinia Niedźwiedzia, gdzie znaleziono szczątki ludzkie sprzed około 230 tysięcy lat. Na terenie Wielkopolski w początku XX w. badania prowadził Józef Kostrzewski uznany za twórcę polskiej archeologii naukowej. W okresie międzywojennym odkrył osadę w pałach w Biskupinie datowaną na V w. p.n.e. i przypisywaną ludności kultury łużyckiej. Wysunął wówczas teorię protosłowiańskiego pochodzenia tej społeczności, co obaliło germańskie teorie napływowego pochodzenia Słowian. Ludność kultury łużyckiej zamieszkiwała tereny między Odrą a Dnieprem w okresie od 18 do 4 stulecia p.n.e. Okres międzywojenny, a szczególnie powojenny, przyniósł rozwój badań założen miejskich, a szczególnie Wrocławia, Gdańska, Torunia i Szczecina, dostarczając dowodów ich słowiańskiego pochodzenia. W latach sześćdziesiątych opracowany został atlas grodzisk polskich, a od końca lat siedemdziesiątych prowadzone są prace nad Archeologicznym Zdjęciem Polski, które mają przynieść pełny obraz osadnictwa starożytnego na terenie całego kraju.

Obecnie archeologów kształci się w 7 katedrach uniwersyteckich: w Poznaniu, Warszawie, Krakowie, Łodzi, Wrocławiu, Toruniu, Lublinie. Działają również muzea archeologiczne w Warszawie, Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Wrocławiu, Toruniu i Gdańsku, zabytki archeologiczne stanowią także znaczną część kolekcji muzeów regionalnych i okręgowych. W okresie międzywojennym powstało, a w powojennym — rozwinęło się, pojęcie rezerwatu archeologicznego. Pierwszym takim obiektem stał się Biskupin — osada łużycka na wyspie. W okresie powojennym powstały rezerwaty: na Dolnym Śląsku — Góra Słęża, w Kieleckiem — dymarki z I w. n.e., w rejonie Opatowa — zespół kręgów kamiennych, w Borach Tucholskich — zespół kurhanów i długich grobów kamiennych, na wyspie Wolin — średniowieczny port i wiele pomniejszych stref chronionych o charakterze lokalnym.

W celu pełniejszego zobrazowania zagadnień zawartych w tytule wystąpienia istotnym staje się przedstawienie zakresu pojęciowego źródła archeologicznego. Źródłem archeologicznym w znaczeniu naukowym nazywamy wszelkie ślady działalności człowieka o charakterze stałym lub ruchomym. Do źródeł o charakterze stałym lub nieruchomym zaliczamy:

- a) jaskinie i nawisy skalne, formy naturalne zasiedlane przez człowieka w różnych epokach,
- b) ślady osad złożonych z jam wykopanych w ziemi pod budowlę typu ziemiankowego lub półziemiankowego,
- c) ślady fortyfikacji w postaci wałów ziemnych, drewnianych lub kamiennych fos i murów (mowa wówczas o osadach obronnych lub grodach),
- d) drogi, ulice, mosty, groble, których ślady mogą występować w obrębie osad lub wzdłuż pewnych szlaków komunikacyjnych,
- e) ślady pracowni wytwarzających narzędzia krzemienne, pieców do wyrobu metali, pracowni hutniczych, ceramicznych wraz z piecami do wypału,
- f) miejską kulturę zachowaną w postaci drewnianych lub kamiennych świątyń, kręgów kamiennych, posągów lub innych przedmiotów kultury,
- g) obiekty grobowe ciałopalne lub szkieletowe, groby płaskie i kurhanowe w zależności od istnienia lub braku nasypu kamienno-ziemnego, pokrywającego miejsce pochówku, groby z obstawami kamiennymi lub innymi konstrukcjami wyróżniającymi miejsce pochówku,
- h) stanowiska płaskie rozpoznawane po występującej na powierzchni ziemi ceramice, kościach lub narzędziach.

Do źródeł ruchomych (archeologicznych zabytków ruchomych) najczęściej spotykanych zaliczamy:

- a) narzędzia krzemienne, kamienne lub z metalu i kości, ewentualnie rogu, jak skrobacze, drapacze, noże, siekiery, topory, motyki, sochy, sierpy, młotki, oselki, igły, szydła, krzesiwa,
- b) ozdoby kościane, rogowe, kamienne, bursztynowe lub metalowe ze złota, srebra, brązu, żelaza. Są to: pierścionki, obrączki, zawieszki, naszyjniki, bransolety, apliki, skuwki, zausznice, kabłączki naskroniowe, zapinki-fibule,
- c) elementy uzbrojenia, miecze, umba od tarcz, siekiery, młotki, topory, noże, groty strzał i włóczni, pancerze, łuki, kusze, działa, kule,
- d) elementy uprząży konnej, okucia, wędzidła, rzędy ozdobne, podkowy,
- e) naczynia gliniane, kamienne i metalowe,
- f) łodzie dębunki lub wręgowe, statki pod ziemią lub pod wodą, haczyki, wędki, sieci. Często znajdowane są kości do gry, monety datujące znalezisko grupowane jako

numizmaty, skarby zwarte lub rozproszone, szkielety ludzkie lub zwierzęce, poroża obrabiane lub nie, gwoździe, okucia skrzyń, zabawki itp.

Stanowiska archeologiczne trwałe, szczególnie wyeksponowane w terenie, są w większości wpisywane do rejestru zabytków i ich wykaz można otrzymać od każdego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Zabytki ruchome wydobywane w trakcie wykopalisk zwykle są przekazywane do Muzeum Archeologicznego lub okręgowego właściwego dla danego terenu, niekiedy stanowią kolekcję pomocniczą katedr archeologicznych uniwersytetów lub takichż zakładów Polskiej Akademii Nauk. Część znalezisk z powodu nieznamości przepisów lub nadmiernej pasji kolekcjonerskiej trafia do zbiorów prywatnych.

W nauczaniu historii danego terenu najbardziej przekonującą metodą jest wizyta młodzieży na stanowisku archeologicznym w trakcie prowadzenia badań, co przynosi zawsze efekt niezapomnianej przygody, jak również możliwość zapoznania się z pracą badawczą u samego źródła. Niestety, w naszym klimacie prace wykopaliskowe realizowane są głównie w okresie wakacyjnym i miesiącu wrześniu, a jedynie nieliczne przez cały rok, jak np. w Pułtusk.

Drugim ważnym kontaktem może stać się rezerwat archeologiczny wkomponowany w program wycieczki autokarowej lub pieszej (najważniejsze zostały wymienione wyżej). Przez cały rok natomiast otwarte są muzea archeologiczne, regionalne i okręgowe, a gęstość ich sieci nie powinna stwarzać problemów z dotarciem uczniów do najbliższej placówki. Nieco trudności natomiast może dostarczyć dotarcie do najbliższego stanowiska archeologicznego. Trudność ta bierze się najczęściej z niewiedzy, nieznamości własnej okolicy, np. znajdująca się za szkołą górka, służąca dzieciom jako miejsce zabaw, może okazać się bardzo ważnym stanowiskiem archeologicznym — pozostałością grodziska czy kurhanu. W celu lepszego poznania najbliższego terenu należy skontaktować się z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków i poprosić o kopie map ze stanowiskami archeologicznymi gminy lub swej okolicy, ewentualnie poprosić archeologa o przeprowadzenie takiej lekcji w terenie. Ostatnie wyniki badań powierzchniowych dowodzą bardzo gęstej sieci osadniczej w rejonie niemal wszystkich współczesnych wsi i osad. Nie jest jednak wskazane wybieranie materiału zabytkowego z obiektu, co należy do specjalistów i jest wyłącznie ich zadaniem.

Dla określenia chronologii znalezisk lub stanowisk archeologicznych posługujemy się terminologią Thomsona z 1820 r. usystematyzowaną według materiału, z którego wytworzono podstawowe narzędzia pracy i broń. Tak więc na terenach Polski odróżniamy:

a) epokę kamienia od ok. 230 tysięcy lat p.n.e. do 2 tysięcy lat p.n.e. dzieloną na: kamień starszy (paleolit) — do 8 tysięcy lat p.n.e., kamień środkowy (mezolit) od 8 do 4 tysięcy lat p.n.e., kamień młodszy (neolit) od 4 tysięcy lat do 1800 roku p.n.e.,

b) epokę brązu od 1800 do 640 roku p.n.e.,

c) epokę żelaza od 640 r. p.n.e. do dziś dzieloną na okresy: Halsztadt 640–400 r. p.n.e., okres lateński 400 r. p.n.e. — 0, okres wpływów rzymskich 0 — 4 w. n.e., okres wędrówki ludów 4 — 7 w. n.e., wczesne średniowiecze, średniowiecze, późne średniowiecze i okres nowożytny datowane średnio co 300 lat w zależności, jak na danym obszarze dokonywał się rozwój form ceramiki, budownictwa i piśmiennictwa.

Dla terenów obecnego woj. ostrołęckiego pierwsze ślady osadnicwa odkryto w rejonie międzyrzeczca Rozogi i Szkwy przy ujściu do Narwi. Są to głównie piaszczyste wydmy, na których archeolodzy znajdują narzędzia krzemienne i ślady osadnictwa z okresu od 10 do 2 tys. lat p.n.e. Badania wykopaliskowe były prowadzone na wydmach w Leśnej Górze i Kozówkach gm. Lelis. Drugim takim rejonem osadnictwa z epoki kamienia są rejony

położone na południe od rzeki Bug, w gminach Dąbrówka i Tuszcz. Obiekty te mają średnią trudność lokalizacji i zwiedzania, ponieważ znajdują się na piaszczystych wyniesieniach często rozwiewanych przez wiatr lub uszkodzanych przez wybieranie piasku. Istnieje jednak możliwość ich obserwacji, gdzie pod nadmiarem żółtego piasku widzimy występowanie czarnej warstwy gleby, która przeważnie jest również warstwą archeologiczną o dużej zawartości materiału zabytkowego.

Dla epoki brązu znamy dwa wyraźne cmentarzyska z płaszczem kamiennym w miejscowościach Cichowo i Ożumiech w gm. Krzynowłoga Mała. Oba badane były wykopaliskowo i datowane na 10 i 6 wiek p.n.e. Zabytki zostały umieszczone w Muzeum Okręgowym w Ostrołęce i Muzeum Historycznym w Przasnyszu. Koncentracja stanowisk z epoki brązu, lecz o charakterze płaskim, występuje w rejonie Ostrowi Mazowieckiej. Dla okresu Halsztadt ważnym obiektem jest grodzisko obronne w Krajewie Wielkim w gm. Krzynowłoga Mała i wielokulturowe stanowisko Rembielin-Przątalina w gm. Chorzele.

Dla okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich stanowiska płaskie występują wzdłuż rzeki Bug od Broku do ujścia do Narwi ze szczególnym natężeniem w rejonie Kamieńczyka, nad rzeką Orz od Gniazdowa, ze szczególnym natężeniem w rejonie Brzeźna (kręgi kamienne) i Kunina Szarlatu, w Wojszach kurhan z IV w. n.e., wzdłuż rzeki Orzyc od Przątaliny i Chorzel aż do jego ujścia do Narwi. Wyspowo spotykamy je w rejonie Dylewa, Kadzidla i Todzi w gm. Kadzidło oraz na południu województwa, nad rzeką Prut — Lemany i Cieńsza w gm. Pniewo oraz w Rostkach (duży zespół kręgów kamiennych).

Dla okresu średniowiecza najbardziej istotne są grodziska obronne wznoszone od X do XII w. w Chmielewie Świerżu gm. Lubotyń, w Grodzisku Dużym gm. Czerwin, w Ostrołęce i w Sypniewie (przy tym ostatnim — łącznie z rozległym cmentarzyskiem). W sposób ciągły układają się wzdłuż wszystkich rzek i współczesnych osad ślady osadnictwa późnośredniowiecznego i nowożytnego. Do bardziej znaczących zaliczamy rejon Sielunia, Makowa Mazowieckiego, Ostrołęki — Dzbenina, Sypniewa.

W amatorskich poszukiwaniach archeologicznych, obok pomocy mapy i źródeł historycznych, możemy opierać się również na nazwach własnych wsi i miejscowości określonego terenu. Zwykle takie nazwy jak: Nożewo, Ruda, Huta Huciska, Żelazna, Parciaki, Szklarnia, Kowale wskazują na sposób zajęcia ludności w okresie średniowiecza. Często również ludność miejscowa wskazuje pogańskie cmentarzyska używając terminologii żal, żalnik, mogiła, Łysa Góra. W miejscowości Ożumiech znane są pochówki nie chrzczonej dzieci na cmentarzysku łużyckim.

Wskazany by było, zwłaszcza dla nauczycieli historii, pogłębianie znajomości najbliższego terenu. Oprzeć się tu można na wzorach niemieckich, gdzie dzieci doskonale znają wszystkie stanowiska wokół własnej wsi, a nawet otaczają je opieką.

Znajomość własnego regionu ma również kapitalne znaczenie dydaktyczne, może rodzić dumę z racji starego rodowodu własnej miejscowości i przywiązanie do terenu, z którego uczeń się wywodzi. Szansy takiej zaprzepaszczając nam nie wolno, "obce rzeczy dobrze znać, własne — obowiązek".